

KAALI: legendid ja leiud

HORISONT, 9, 1979

Valgust¹ akkan tuld pidasid men-
ned ösna pühaks, sest see oli jo
taevast tuln.

(Feodor Kallas, Linnuse k.,
Karja)

VELLO LÕUGAS

Eestimaa ei või kiidelda looduse suurvormide kül-
lusega. Meil puuduvad jõed, mille teine kallas poleks
kiviviske kaugusel, mäed, mille kõrgust annaks mõõ-
ta kilomeetritega; meil ei ole kanjoneid, kust servalt
alla vaadates jääb hing kinni... Kuid Eestis asub
üks maailma vähestest hiidkraatritest. See Euraasia
mandri suurim meteoriidikraater paikneb Saaremaal
Kaalis ning on ainulaadne mitmes mõttes. Ta tekkis

ajal, kui Euroopa oli juba tihedasti asustatud ja osa
rahvaid jõudnud kirjagi leiutada. See eelis aga suu-
rendab lootust leida tolle haruldase looduskatastroofi
kajastusi rahvaste mälus. Neid ongi otsitud ja arva-
takse olevat ka leitud. Käegakatsutavamate tulemuste
hankimiseks aga hakkasid 1976.—1978. aasta suvel
Kaalis ametisse Eesti NSV Teaduste Akadeemia arheo-
loogid, kelle tööst tutvustame allpool mõnda tahku.

Uurimistöödest Kaali järve kal-
dal pakuvad erilist huvi seal
avastatud linnuse kaevamised.
Linnuse avastamisloost on kirju-
tatud juba varem (ajalehes «Ko-
dumaa», 4. mai 1977). Kants paik-
neb kraatrivalli välisnõlva kirde-
osas, kus teda järvepoolsest
küljest kaitses järsk kallas ja
väljast poolkaarjas müür. Viima-
sest paljandus kaevamisel 5...6
meetri pikkune lõik, mis pärast
tööde lõpetamist jäeti turistidele
vaatamiseks. Müüri kogupikkus on
aga sada kümme meetrit, laius
paar meetrit ja oletatav kõrgus
välisküljel ligemale neli meetrit:
seega laoti siin kunagi üles ligi
üheksasada kantmeetrit paekive,
mis kõik murti samast kraatrinõl-
vast. Müüri varjus paiknesid eri-
neval tasandil terrassidena hooned,
mille põrandad olid sillutatud
paeplaatidega ja mille seinugi toe-
tasid paekivid. Uhe sellise pooleldi
kaevamisalasse jäänud hoonealuse
laius küündis 3,8 meetrini. Selle-
sama hoonealuse kohalt leiti kul-
tuurikihist hõbedane spiraalsõr-
mus, mis aga ilmselt ei kuulu
paiga juurde, vaid on sattunud
sinna hiljem.

Leidude poolest jäid linnuseki-
hid üldiselt tagasihoidlikuks. Isegi
savinõukilde, neid kindluste ja
asulakohtade kõige tavalisemaid
leide saadi hõredalt. See kõneleb
kantsi vähesest kasutamisest. Ome-
ti tekitasid needki parasjagu põne-

vust, sest tundsi ära selged
pronksiaja lõpu mälestised, mis
meil dateeritakse seitsmendasse
sajandisse e. m. a. Meenutagem
aga Kaali meteoriidisaju vanuse
seniseid määraguid, mis langesid
samasse aega! Järelikult pidid
need esemed siia sattuma kohe
pärast meteoriidisadu; vähemalt
aitavad nad paika panna kraatrite
tekke ülemise ajapiiri. Tervikuna
jättis linnuse keraamika mulje, et
ta ei pärine ühest ja samast aja-
lõigust. (Liiga napilt leidsid orna-
menti, puudus pronksiaja lõpule
ja rauaaja algusele iseloomulik
tekstiilkeraamika jne.) Need töö-
gad sundisid oletama, et enamik
savinõukilde on pärit juba raua-
ajast, mille alguseks loetakse meil
umbes 600. aastat e. m. a. Seega
võivad pronksiaegsed leiud päri-
nevad avaasulast, ülejäänud leiju-
materjal aga olla linnusega ühe-
vanune.

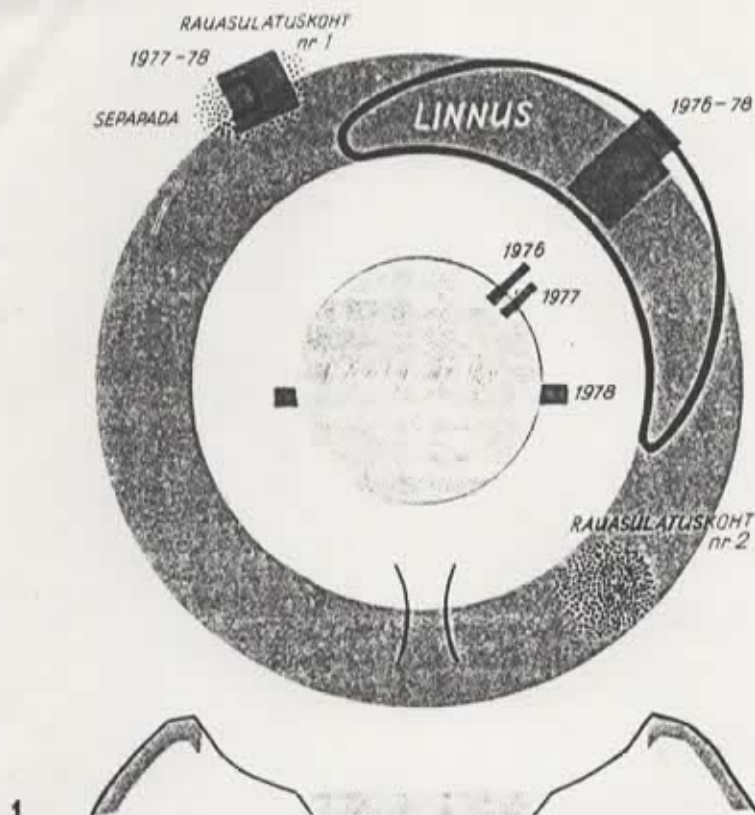
Huviga oodati linnuse all pal-
janduvat maapinda. Veendumaks,
kas seal on säilinud vanima ava-
sula kihti... Ei olnud. Hilis-
pronksiaegsete leidude hajasus
sundis oletama võimalust, et selle-
aegset materjali kuhjati kraatri-
valli nõlvale alles linnuse raja-
mise aegu. Kuid millal see sündis?
Vastata pole kerge; kultuurkihis
peaaegu ei leidunudki rauaega
kuuluvaid esemeid. Tõsi, saadi
küll mitmeid hõbeasju: peale ülal-
nimetatud sõrmuse veel paar käe-
võru ja üks kaelavõru. Viimased

leiti üheskoos: ilmselt oli siin tegu
peitevara või ohvriandidega. Hõbe-
esemeid Baltimaade muinasasulaist
praktiliselt ei leia, linnustessegi
ilmuvad nad alles muinasaja lõpul.
Kaelavõru kaunistuste järgi otsus-
tades pärinevad Kaali hõbeehted
1. aastatuhande teisest veeran-
dist. Kui nad on siia ohverdatud,
siis pidi see juhtuma ajal, mil lin-
nus oli juba maha jäetud ja sellele
kohale kasvanud ohvrihiis.

Nende hinnangute paikapidavust
hakati kohe kontrollima teiselgi
viisil. Linnuse tagant kultuurkihi
põhjalt leidsime sütt ja tukke, mida
analüüsiti radioaktiivse süsiniku
(C-14) meetodil. Sõe vanus (4.—5.
sajand) ei ühtinud arheoloogilise
määranguga, kuigi nende tukkide
seos linnusega peaks olema üsnagi
tõenäoline. Kuid järeldustega ei
maksa kiirustada. Mõlema seis-
koha täpsustamiseks pakub ohtralt
võimalusi Kaali järv ise oma
võimsate setetega, mis sisaldavad
arvukalt inimtegevuse jälgi.

Ometi tahaks siinkohal mele
arutluskäiku tuua ka tööga keele-
teaduse vallast. Nimelt kohtame
Kaali kraatrite ümbrust kujutaval
vanal kaardil, mille originaal päri-
neb ilmselt 17. sajandist, hulgali-
selt ümberkaudseid põlde, metsi ja
muud tähistavaid kohanimesid. Sel
kaardil seisab kraatrist otse ida
pool «Passiala põld». Ehk piiras
põldu millalgi paekividest vall?
Kuid Kaalis ei leidu üldse paekivi-
aedu. Kõik siinsed aiad on laotud

¹ Valgust — välgust.

raudkividest. Miks siis ikka «passi-
slaid»? Alles linnuse paemüüri
väljakaevamisel saime põhjusele
jälle... Vana maakaart osutas
kunagisele kantsimüürile, mis oli
mäletamatutest aegadest varisenud
ja murukamara alla kadunud. Too
põld sai oma nime linnuse pae-
müürist, mille jalamilt ta algas;
nõnda säiliski mälestus ajast, mil
müüri veel näha võis. Alahinda-
mata kollektiivse mälu haaret,
loeme siiski usutavamaks, et meile
ajas lähemal seisvad asjad on
meeles püsinud paremini; seegi
sunnib eelistama Kaali linnuse hi-
lisemat ehitamisega. Siia toob
selgust lähem tulevik, sest kantsi
ehitamine, ulatuslik kivimurdmine
ja selle vedamine vallile on jät-
nud Kaali järve paksu lademe
uhtematerjali, mille uurimisega
juba algust tehtud.

1976. aasta kevadel kõitsid Kaa-
lis arheoloogide tähelepanu kraat-
rit piiranud kiviaia jäänused. Need
paiknevad otse valli välisjalamil.
Paaris kohas on tara hilisemate
teede ja tasandamistega läbi lõi-
gatud, kuid tähelepanelikul vaat-
lemisel neiski kohtades leitav. Ki-
viaeda märkisid ka 17.—18 sajandi
kaardid. Tara suuruselt ja tuge-
vusest ei saa kaardi kiretu joone
järgi muidugi õiget ettekujutust,

üldiselt aga teame — vanasti püs-
titati tõkkeid ja tarasid nende
paikade ümber, mis vajasid vabalt
ringihulkuvate loomade eest kait-
set (põllud, õued). Niisiis kaitsti
kraatrijärvegi kivitaraga. Täna-
seks on kiviaed vanadel kaartidel näi-
datud kohas säilinud üksnes kraat-
rist ida ja põhja-loode pool, kus
ta moodustab ühe osa endise Kaali
mõisa mail laiunud kiviaedade
võrgust. See üsna tugev ja kõrge
ehitis pakus veel praegu isegi
rännaku puhul kaitset. Kuid too
17.—19. sajandi kiviaed on lao-
tud mingi veel vanema kivitara
põhja peale, mis uuemast ligi pool
meetrit laiem. Kraatrist põhja ning
loode pool ulatub ta praeguse tara
serva alt välja madala astmena,
kraatrist läänes aga väljub terve-
nisti kiviaia alt ja kulgeb peaaegu
katkematult kooliõue välja. Kooli-
õues on maapinda tasandatud ja
kivimüüri alust võib näha ainult
jupiti. Kraatrist läände jäävas lõi-
gus selgub, et selle vanema tara
alus koosneb eriti suurtest raud-
kividest.

Tegemist näib olevat tõelise ki-
vimüüri põhjaga. Kraatrijärve
oleks loomade eest kaitsnud palju
nõrgemgi tara. Kas pole see vall
püstitatud siiski inimeste vastu?
Just seesugused raudkividest müü-

rid ümbritsevad meie madalaid
ringvall-linnuseid mitmel pool
Läänemaal: Martnas (Ehmja Kura-
dimägi), Ridalas (Tubrilinn) ja
mujalgi. Need linnused kuuluvad
meie ajaarvamise algusse. Pole
veel teada, millal püstitati Kaali
kraatri ümber seesugune tara või
müür. Igal juhul on see sündinud
enne, kui mõisaõuele tara ümber
tõmmati. On ju ringmüür pidev
kogu ulatuses, sealhulgas ka mõisa
häärberipoolsel küljel. Pidanuks
mõis kraatrit pargiks, poleks tar-
vitsenud järve ülejäänud mõisa-
aiast ära lõigata. Kas pole selle
ringmüüri tahetud eraldada pü-
haks peetud järve omaette maail-
maks, kuhu ei tohi astuda kutsu-
mata külalise jalga? Ent seda võidi
teha ainult muinasajal... Siinko-
hal meenuvad inkade juures kir-
japandud tavad: inkad, kes pidasid
pikset ja kõue Päikese rangeteks
teenriteks, kartsid neid kohti, ku-
hu taevane tuli oli sisse lõõnud.
Kui välg lõi majja, ei sõandanud
sinna enam keegi siseneda ja
hoone ukседki müüriti kinni. Kui
välg lõi maa sisse, püstitati selle
koha ümber tõke, et ükski inimene
sinna ei puutuks.

Milleks pidas kosmilise kiirusega
maa peale kukkunud Kaali meteo-
riiti muistne saaremaalane? Päi-
keseks, kinnitavad ühed; teised
pooldavad pikset. Tõepoolest, kui
õnnestuks kuidagi kindlaks teha,
kas meteoriit langes päeval või
ööl, võiks suurema tõenäosuse-
ga oletada, milleks seda arvati.
Üks on aga kindel: pealtnägijad
pidasid seda taevaseks tuleks ja
see tõi kaasa hoopis erilise suhtu-
mise Kaali meteoriidihauda.

Seesama kaheksakümneaastane
Feodor Kallas, kelle lause ma loo
motoks valisin, vahendas meile
murdekoguja Aadu Toomessalu
kaudu 1948. aastal veel teisegi
Saaremaa vanarahva tõekspida-
mise välgu kohta: «Tuli valgu tu-
lest miski äda inimesele, põletas
maja ää vai sedasi, siis nuhtles
jälle see taeva taet inimest.» Vähe
sellest, valgu süüdatud hoonet ei
tohtinud isegi kustutada. See oli
ju teenitud karistus!

Kas rahvas mäletab midagi ena-
mat mitme tuhande aasta eest
ootamatult kaelasadanud «nuhtlu-
sest»? Selle erutava mõttega asu-
sime Saaremaalt Kaali järve kohta
üleskirjutatud muistejutte lappa-
ma. Kõik nad on üsna ühetaolise

1. Euraasia mandri suurim meteoriidikraater paikneb Saaremaal Kaalis.

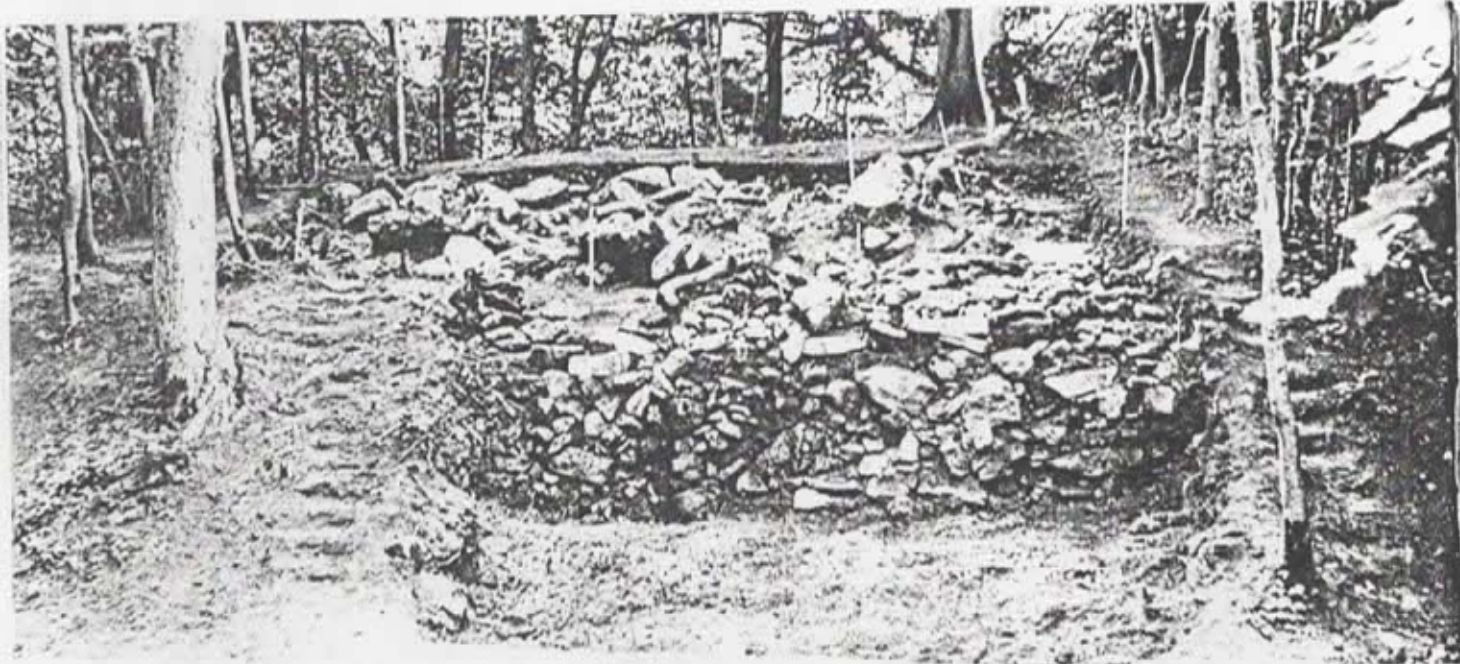
VALVE PILTERI skeem

2. Käs ei või Kaali järv osutuda muistseks Tarapita pühamuks?

REIN KÄRNERI foto

3. Kaali linnusemüürist paljendus kaevamisel 5...6 meetri pikkune lõik, mis jäeti pärast lõõde lõpetamist turistidele uudistada.

4. Nõnda nägi välja Kaali järve ümbrus 17.—18. sajandist pärineval skeemil (originaal Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskrahivis Tartus).

koega, kuid tähelepanuväärsel kombel esitatakse viimises kui ühes neist järve tekkimise põhjuseks **raske kuriteo** (verepilastuse) eest kaelalangenud **karistust**. Toome näitena ühe tüüpilise muistendi, mis 1939. aastal kirjutati üles 63-aastaselt Tiina Viidaselt.

«Kord olnud Kaali mõisahärral kaksteist last. Esimene olnud poeg ja viimane olnud tütar. Kõige noorem tütar võtnud noorema venna endale meheks. Vend armastanud väga oma õest abikaasat, sest see olnud ta meelest kõige ilusam inimene maailmas. Pulmaõhtul kutsutud õpetaja mõisa pruutpaari laulatama.

Kojusõidul ütelnud õpetaja kutsarile: «Sõida nüüd nõnda koju, et sa mitte tagasi ei vaata!» Kutsar mõelnud, et mis salajaid asju seal seljataga on, et ma tagasi ei või vaata. Ja vaadanud tagasi. Seda- maid vajunud mõis ühes pulmarahvaga maa alla. Ja sellest ollagi sündinud Kaali järv. Veel praegugi võida järve sügavuses näha mõisa varemeid.»

Kuuekümmne kolme aastane Juhan Lippu lisas: «Sellest ajast peale kerkivat igal jaanipäeval pruudi ja peigmehe sõrmustatud käsi veepinnale.» Mõne teise jutu järgi tõusvat ka maa sisse vajunud mõis iga aasta hukkumispäeval korra veepinnale...

Sellest Saaremaal üldlevinud tekkemuistendist näeme: kuriteoks peetakse verepilastust, mis kirikliku moraali järgi oli üks rängemaid patte. Kui aga meenutada, et sugulusabielud sattusid põlu alla juba ürgkogukondlikul ajal, siis võib toodud põhjus pärineda isegi kaugetest muinasaegadest. Neist,

kes tahaksid ülalesitatud loost koguni matriarhaadi kajastusi leida («Kõige noorem tütar võtnud noorema venna endale meheks»), hoiatame — selles küsimuses, kes keda kosis, pole saarlased eriti järjekindlad.

Ei tohi ka imeks panna, kui süüteod, mille eest Kaali rahvast kunagi «karistati», on aastatuhandete jooksul unustusehõlma vajunud. Neid võis kergesti unustada, sest olid nad ju inimese enda mõttelennu sünnitatud. Pealegi on aastasadade jooksul ettekujutused kuritegudest muutunud, nende raskusastmed teiseks saanud. See aga nõudis muistendi vananenud ja jõu kaotanud osade järkjärgulist väljavahetamist ajakohasemate vastu. Rahvajutule iseloomuliku liialdava stiili lihtsustamisel napisõnaliselt «raali keelde» jääb järele kaks Kaali katastroofi puhul ülimalt tõenäolist tõika: raske õnnetus (=karistus) ja inimohvrid.

Kuidas suhtub arheoloogiateadus rahvamuistendi väitesse, et Kaali järve põhjas puhkavad öde ja vend koos pulmaliste ja muu mõisarahvaga? Oleme juba varemgi («Horisont» nr. 1 1974) kõnelnud muistest vette ohverdamise kombest. Nagu mitmetest Põhja-Euroopa soodest ja rabadest leitud laibad tunnistavad, oli inimeste, esemete ja loomade ohverdamine vette meie vahetutel naaberladel rauaajal väga levinud. Laialt tuntakse Taani rabadest väljakaevatud inimeste jäänuseid, mille arv aastast aastasse kasvab. Tihtipeale on ohvrite arv üsna suur ja täiesti võrreldav ühe Kaali «pulmaseltskonnaga» või «mõisarahvaga». Nii leiti Taanist Mossø rabast suur hulk inimesi koos seitsmekümne

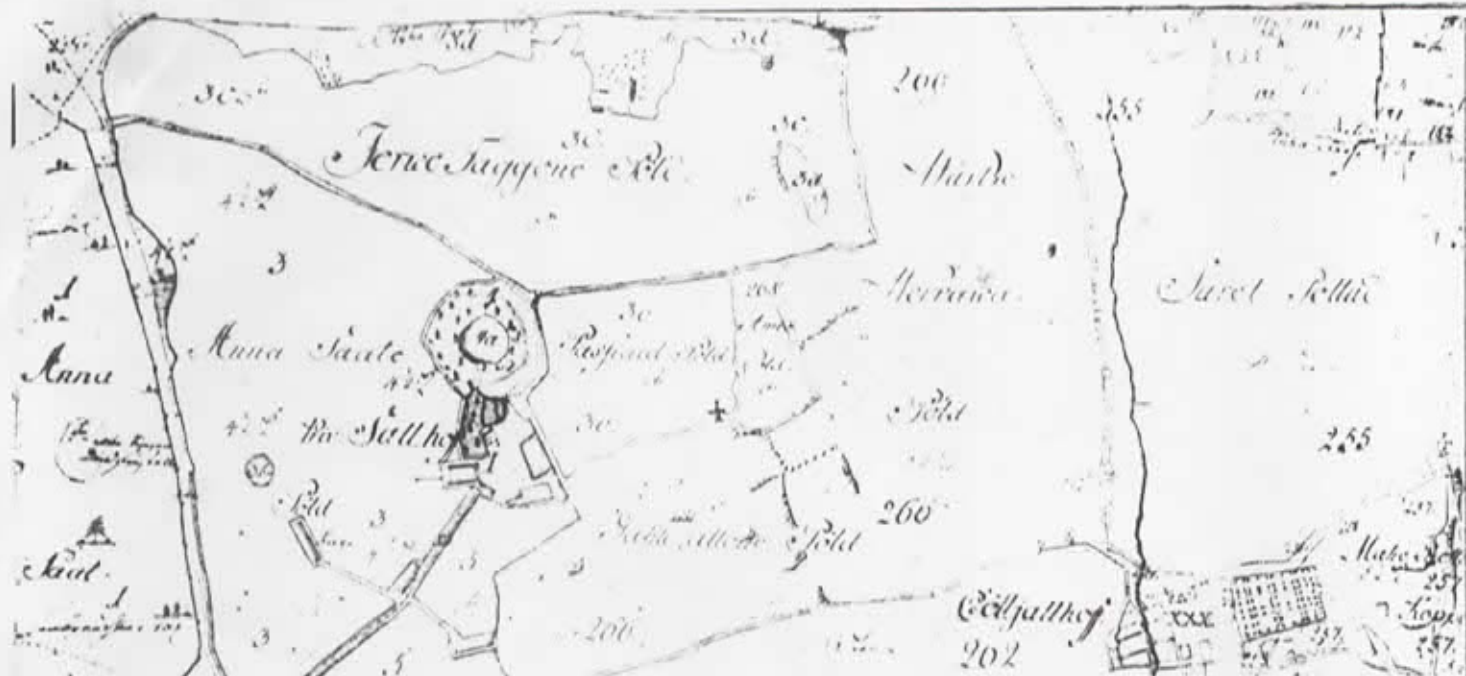
koljuga. Kinnikasvanud Skedemosse järve põhjalt Olandi saarel koguti 1960. aastatel arheoloogilistel kaevamistel umbes poolesaja inimese luud, mis kuulusid meestele, naistele ja lastele, mõnel küljes surmatoova löögi jälgi.

Enamasti toodi tänuohvreid, kuid germaanlased uputanud inimesi ohvripaikadesse ka **karistuseks** mitmesuguste kuritegude eest, nagu kirjutab Rooma autor Tacitus 1. sajandil.

Germaani hõimude mail levinud kombed ulatusid ka läänemeresoomlaste aladele. Ühe laialt tuntud näitena meenutagem kas või Soomest Vaasa lähedalt 1884. aastal kraavikaevamisel avastatud ohvripaika, kust koguti viieksümne kahe inimese (meeste, naiste ja laste) luud koos mitmesuguste muinasasjadega, mis lubavad selle ohvripaiga dateerida 7. sajandisse. Saadi ka hobuse-, lehma- ning linnuluid.

Siinkohal võib jälle meenutada Kaali järvega seotud muistendeid. Kaheksakümne viie aastane Maria Nurk vestis 1959. aastal vana rahvajuttu: «Poiss ja tüdruk läind Kaali järve suplema, kadund sinna ära. Paar ärgi läind palavaga sisse, kadund ka ära.» Kaali naabruses Reekülas pandi kirja, et kunagi pesnud naised Kaali järve kaldal lambaid ja üks lammastest pudenud pesijate käte vahelt järve, kust teda muidugi tagasi ei saadud.

Loomade ohverdamise komme kujutab endast muinasajal laialt levinud viljakusemaagia vormi. Esialgu toodi loodusele ohvriks tervemaid ja rammusamaid loomi tervikuna, aja jooksul aga leiti, et

kogu looma ohverdamine pole tingimata vajalik. Maitsvamad osad eraldati ohvrisöömingute jaoks, pea, jalad ja saba aga heideti vette või tulle. Holsteinist Plöni ohvripaigalt (1.—2. sajand) leidsid teadlased viieteistkümne koera luud ja mitme hobuse pealuud. Hobuseliha sel ajal veel söödi. Sallmundsi rabast Gotlandi saarel on saadud palju hobuste sääre- ja pealuud. Araabia autor Ibn Fadlan kirjeldab üht matust Volgal 920. aasta paiku, kui löödi maha suur hulk hobuseid. Peielised sõid liha, mahanülitud nahad koos pea ja jalgadega aga riputati teivaste otsa, et hiljem ohverdada. Ka eespool nimetatud Ölandi ohvripaigalt koguti 3.—5. sajandi esemetest ja inimohvrite kõrval üle tonni hobuseluud, sealhulgas enamasti koljusid, sääreluud ja saba-lülisid.

1976.—1978. aasta kaevamistel said ka eesti arheoloogid Kaali järvest esimesed sinna «kadunud» loomade luud. Need olid enam kui 1500...2000 aasta vanustes turbakihtides mustaks tõmbunud nagu eebenipuu. Professor K. Paaver arvas põgusal silmitsemisel leidude hulgas ära tundvat hobuste ja veiste luid ning nügise lõualuu. Hobuseluid ning -hambaid ongi järvest seni kõige sagedamini päevavalgele toodud, nagu see sündis ka Skedemosse ohvripaigal Rootsis. Põhjalikum süvenemine arheoloogilistesse leidudesse meil ja naaberaladel peaks altama selgitada hobuse tähtsust eesti hõimude toidulaul, kuid ka ohvriloomana, nagu täheldatud naabruselunenud germaanlaste juures.

Küsimusi, millele uurijad veel enne kaevamisi vastuse peavad

leidma, polegi nii vähe. Alles igakülgsete teadmistega varustatult oskad tõlgendada kaevamistel avanevat pilti. Miks ohverdati? Kuidas ohverdati? Kes ohverdas — kas kogu Saaremaa? Kõigele sellele tuleb otsida lahendust juba varem arhiividest, rahvaluulest ja mujaltki. Me pole lasknud end mõjutada paljude ajaloolaste kõhklustest; kas Kaali järve üldse ohvreid toodi?

Uldlevinud kombe järgi ohvredasid eestlased metsa, põllule, koduõue ja -kaevu, merre, jõkke, järve, allikatesse — üldse kõikjale looduses. Kuid ometi polnud ohvrikoha valik päris juhuslik, sellek eelistati ka teatavaid kindlaid paiku. 19. sajandi alguse valgustaja Johann Luce tähelepanekute järgi olnud tolleaegsetel saarlastel sellisteks kohtadeks ikka paigad, kus mingi õnnetus juhtunud või kus keegi midagi näinud või kuulnud, millele ei osatud seletust anda. Kaseisobi Kaali järv selleks suurepäraselt? Luce poolt mainitud paikades on ilmselt tegu nn. **lepitusohvritega**. Lepitusohvleid on toonud kõik rahvad meie lähemas naabruses ja kaugemal, neid viisid taigasse ka tunguused, kes 1908. aastal elasid üle Kamenaja Tunguska meteoriidi plahvatuse. Seepärast näib ülimalt tõenäoline, et pärast suurema hirmu möödumist heideti ka Kaali järve põhja esimesed lepitusohvrid. Mõistagi oleksid need meile äärmiselt ihaldatavad leiud, sest nad aitaksid määrata kraatrite tekke-aega hoopis täpsemalt. Muistsetest ohvriandidest lahutab meid aga kuus meetrit muda ja turvast!

Ohvripaiga kujunemisel on oluline, kellele ohvreid toodi. Siingi peab varuks olema mõni tööhüpotees, enne kui hakkame kultusekohta uurima. Eelistame esialgu Tarapita (pikse) kummardamist. Teatavasti kirjeldab Henriku «Liivimaa kroonika» «Virumaa rajamail» kohta, kus «oli mägi ja see üpris ilus mets, milles kohaliku rahva jutustuse järele olevat sündinud saarlaste jumal, keda Tarapithaks hüütakse, ja kust paigast see olevat Saaremaale lennanud». Sellele vanimale kirjalikule teatele võime lisada rahvapärimuste uuri jate ja etnograafide andmed, mis kinnitavad, et saarlaste vanas usundis püsis kuni 20 sajandini kõige kardetuma jumalusena pikne, keda austati väga mitmekesise kombestikuga. Kas ei või ka Kaali järv osutada Tarapita pühamuks?

Kaali kraater on erakordne loodusobjekt ja erakordsed olid ka muljed, mis selle tekkimisel saadi. Kahtlemata võimendasid need saarlaste usundi üht või teist külge. Kas ei püsinud kõuekärgetusest saadetu hliidmeteoriidid langemine veel kaua inimeste mälus? Kas ei vaadatud äikeselilmaga veel hiljemgi hirmuvärinal sinna suunda, kust kunagi tuli kohutav pikne? Kui aga ükskord sadu aastaid hiljen rajati järve kaldale linnus-asula, kas ei püstitatud turvalist kivi-müüri siis kraatri sellele küljele, kust kardeti tulevat üleloomulikku jõude — idasse ja kirdesse, s. t. ikka sinnapoole, kust 13. sajandil märgitakse pärinevat saarlaste jumalat Tarapitat? Tõepoolest, küsimusi kerkib palju. Usutavasti annavad kaevamised mõnelegi neist vastuse veel enne, kui need read trükivalgust näevad.